

TARİHÎ TIP METİNLERİNİ ANLAMA SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Ayşe Nur SIR DÜNDAR*

ÖZET

Geleneksel tıp uygulamaları, kültürel olarak kabul görmüş hacamattan kupa uygulamasına, bitkisel tedaviden sülük tedavisine kadar çeşitli tedavi şekillerini içeren köklü ve kadim bir sistemdir. Bu birikimlerin kaynaklarından biri, Selçuklu ve Osmanlı dönemi tıp metinleridir. Bunlar, tıp tarihi araştırmalarında millî bir hazine olarak kabul gören önemli başvuru kaynaklarıdır. Bu tarihî belgelerden faydalanmak için Arap harfli Türk alfabesini bilmek, bu alfabeyle yazılan metinleri okuyup anlamak gerekir. Anlayabilmenin ilk adımı, eski tıp anlayışına vakıf olmaktır. Bunun için dönemin tıp terimlerini bilmek ve metnin diline hâkim olmak gerekir. Dile hâkimiyet, ancak Eski Oğuzca ve Osmanlı Türkçesini öğrenmekle kazanılır. Bu çalışmada, Osmanlı Türkçesi bilmeyen bir hekimin tarihî tıp metinlerinden ne ölçüde faydalanıp faydalanamayacağı vurgulanmaya çalışılmıştır. Bunun için Anadolu sahası Türkçe tıp yazmalarından Hekim Bereket'in Tuhfe-i Mübârizî, İshâk bin Murad'ın Edviye-i Müfrede, İbn-i Şerif'in Yadigâr, Hacı Paşa'nın Müntehâb-ı Şifâ, Cerrâh Mesûd'un Hulâsa-i Tıbb, Mehmed bin Ali'nin Terceme-i Cedide fi'l-Havâssi'l-Müfrede, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Netîcetü'l-Fikriyye fi Tedbiri Velâdeti'l-Bikriyye adlı eserleri incelenmiştir. Bu metinlerin anlaşılabilirliğinin dile ne kadar bağlı olduğunu göstermek için eserlerin muhtelif yerlerinden alıntılar yapılmıştır. Alıntılama; özellikle hacamat, bitkisel ve hayvansal kaynaklı tedavi uygulamaları ile kırık çıkıklarda uygulanan tedavi şekillerini içeren ifadeler tercih edilmiştir. Bu ifadelerden hareket edilerek tıbbi bilgilerin ediniminde, dönemin diline vâkıf olmanın önemi ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Türk Tıbbı, Tarihî Tıp Metinleri, Osmanlı Türkçesi, Tıp Terminolojisi, Bitkisel Tedavi Uygulamaları.

THE PROBLEM OF UNDERSTANDING OF HISTORICAL MEDICAL TEXT AND PROPOSALS OF THE SOLUTIONS

ABSTRACT

Traditional and complementary medicine practices are increasing worldwide. The reason behind this increase is the expectation of achieving and effectively improving the health standards required for the diagnosis and treatment of physical and mental diseases. The aim of this study is to examine and understand the old medical texts which are very important in traditional and complementary medicine applications and to understand the importance of knowing Ottoman Turkish in order to understand the medical terminology in these texts. In order to achieve this aim, first of all the Turkish medical works were Hekim Bereket's Tuhfe-i Mübârizî, İshâk bin Murad's Edviye-i Müfrede, Cerrâh Mesûd's Hulâsa-i Tıbb, İbn-i Şerif's Yadigâr, Hacı Paşa's Müntehâb-ı Şifâ, Mehmed bin Ali's Terceme-i Cedide fi'l-Havâssi'l-Müfrede, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi's Netîcetü'l-Fikriyye fi Tedbiri Velâdeti'l-Bikriyye were examined, then given examples from the statements consisted of occupational culture in their herbal treatment applications, in treatment methods in fractures, and in treatment of physical disorders. In addition, the examples of the Turkish terms which were important for Turkish medical terminology, and were name of plants, diseases, organs were presented by identifying.

Keywords: Traditional Turkish Medicine, Ancient Medical Texts, Ottoman Turkish, Medical Terminology, Herbal Treatment Practices.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 18.04.2019; Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2019

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KÜTAHYA, ORCID: 0000-0002-3240-3539, E-posta: aysenur.sir@dpu.edu.tr

Giriş

Tarihe bakıldığında pek çok şeyin değiştiği görülür. Düşünceler değişir, duygular şekillenir, uygulamalar farklılaşır. Bu sebeple her çağ, kendi içinde değerlendirilir. Ancak yaşadığımız anı algılamak, ileriye görebilmek ve geçmişte düştüğümüz hatalara tekrar düşmemek için tarihi bütünüyle bilmek gerekir. Her devirde insanoğlunun üzerinde uzun araştırmalar yaptığı tıp ilminin de insanlık tarihi kadar eski bir geçmişi vardır. Bu köklü ve zengin geçmişi öğrenmek; Türk hekimlerinin bilgi birikimine ulaşmak, tecrübelerini edinmek demektir. Zira bugünün düşünceleri, varsayımları, buluşları ve uygulamaları, insanlığın binlerce yılda oluşturduğu birikimin izlerini taşır. Bu birikimi görmezlikten gelmek ya da hafife almak tıptaki değişim, gelişim ve dönüşümleri geciktirir. Geleceğe yönelik sağlam temellerin atılması, eski ve yeni arasındaki ilişkinin bilincini kavramakla mümkündür. Bu kavrayış; Türk tıbbının geçirdiği tarihî aşamaları, Doğu ve Batı tıbbından neler aldığını, Türk hekimleri tarafından bunlara neler eklendiğini, halk hekimliğinin ne olduğunu bilmekle gerçekleşir. Bilmenin yolu, yüzyıllar öncesinden insanlık ailesine miras kalan bilgi kaynaklarına yani tarihî tıp metinlerine ulaşmaktan geçer.

Diğer bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de tıbbi eserlerin yazımına önem verilmiştir. İslamiyet öncesi sağlık sorunlarını büyük ölçüde dinî inançların hâkim olduğu halk hekimliği ile karşılamaya çalışan (Bayat 2010: 239) Türkler, tarım ve yerleşik düzenle birlikte kamlar ve otacılarla yapılan tedavi anlayışının yanında başka bir hekim tipini öne çıkarmış (Gürgan 2010: 11); Budizmin etkisiyle Hint tıbbının öğretilerini de benimsemiş; sahip olduğu bütün birikimi yazılı olarak aktarmıştır. Böylece Türk tıbbının önemli kaynaklarını geleceğe taşımıştır.

Türklerin sözlü ve yazılı olarak günümüze kadar ulaşan bu tedavi anlayışı, Oğuz boylarının yoğun bir şekilde Anadolu'ya gelmesiyle Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanmış; bu coğrafyada yeni bir tıp anlayışıyla karşılaşmıştır. Oğuz boylarının Anadolu'ya gelmesi, artan Oğuz nüfusu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp beyliklerin kurulması, Oğuz beylerinin Türkçe eserlerin yazılmasını teşvik etmesi gibi nedenlerle XIII. yüzyıldan itibaren Oğuzların kendi ağızlarına dayanan bir yazı dili meydana gelmiştir (Doğan 2014: 313). Atılan bu ilk adımdan sonra Anadolu'da Türkçe tıp eserlerinin yazımı, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış; XIV. yüzyılda hız kazanmış; XV. yüzyılda en üretken dönemini yaşamıştır. Orta Çağ İslam dünyasında Arapçanın, Hristiyan Avrupa'sında Latince'nin hâkim olduğu Avrupa'da bile milletler, tıp eserlerini kendi dilleri ile XVI. yüzyılda yazmaya başlamışken (Bayat 2006: 21) Türkler bu zamandan birkaç yüzyıl önce kendi tıp dillerini oluşturmuş ve bununla eserler vermişlerdir. Özellikle Beylikler döneminde tıp uzmanlarının yararlanabileceği telif ve tercüme pek çok tıp eseri bilim dünyasına kazandırılmıştır. Dönemin tanınmış hekimleri; hastalıklar için reçete hazırlama teknikleri, bitkilerden ilaç terkip etme yöntemleri, fizyolojik hastalıkları tedavi etme şekilleri, ruhsal bozukluklara müzikle yaklaşma metotları gibi konular hakkında meslek erbabını bilgilendirmek amacıyla tıp ve sağlık bilgisiyle ilgili çok sayıda eser kaleme almıştır.

İslam tıbbının devamı olan Selçuklu tıp anlayışının devam ettirildiği, aynı zamanda Anadolu'ya gelen Türklerin beraberlerinde getirdikleri eski tıp anlayışının görüldüğü bu eserler (Doğan 2014: 313), tıp tarihi çalışmaları için başvuru kaynağı niteliğindedir. Bunlar, Türklerin İslam medeniyeti dairesine girmesinin bir sonucu olarak Arap kökenli Türk alfabesiyle yazılmıştır. Bu durum, günümüz araştırmacılarının bu bilgi kaynaklarına ulaşmalarını, bunların üzerinde çalışmalar yapmalarını zorlaştırmaktadır. Eserlerin yazım dili; sanat endişesinden uzak, son derece canlı, sade ve anlaşılır olmasına rağmen yazıldığı dönemin dil özelliklerini taşıması yapılacak çalışmaların zorluğunu bir kat daha artırmaktadır. Oysa tıp tarihi çalışmaları için büyük önem taşıyan bu tarihî tıp

metinlerinin ortaya çıkarılması, konunun uzmanları tarafından incelenmesi, üzerinde ciddiyle çalışılması ve değerlendirilmesi gerekir.

Telif ve tercüme şeklinde olan bu eserlerin kaleme alındığı dönem, Türk dili tarihinin yaklaşık sekiz yüz yıllık bir dönemini kapsamaktadır. Böyle uzun bir döneme ait tıp metinlerini okuyup anlayabilmek ancak Eski Oğuzca ile Osmanlıca'yı bilmek ve Arap kökenli Türk alfabesini öğrenmekle mümkündür. Batı Türkçesinin XIII-XV. yüzyıllarını kapsayan Eski Oğuzca ile XVI-XX. yüzyıllarını kapsayan Osmanlıca, Türkçeden başka bir dil değildir. Özellikle Eski Oğuzca günlük hayatla iç içe, abartıdan uzak, arı bir Türkçedir. Osmanlıca ise, Eski Oğuzcaya göre içerisinde Arapça ve Farsça unsurların yoğun olarak kullanıldığı Türkçenin tarihî bir lehçesidir. Bu durum, tıpkı Tanzimat döneminde dilimize Fransızcadan, günümüzde ise İngilizceden girmiş sözcüklerin Türkçede bulunması gibidir. Dillerin birbiriyle etkileşimi ve bu etkileşimin sonucu olarak Türkçede yabancı kökenli sözcüklerin bulunması doğaldır. Galat olarak kullanılan Osmanlıca sözcüğü; onun Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça gibi Türkçeden farklı bir dil olduğu fikrini vermemelidir. Osmanlı döneminde bile Türkçenin bu tarihî lehçesine; *Türkçe, Türki, Türk dili* denmiştir. Osmanlıca tabiri, ilk kez "*Tanzimat'tan sonra lisân-ı Osmânî, lehçe-i Osmânî tabirleri ile dilimize girmiştir*" (Gümüşkılıç 2009: 358).

Şemseddin Sami, bu konudaki görüşlerini şöyle aktarmıştır: "Osmanlı lisânı tabirini pek de doğru görmüyoruz. Çünkü bu unvan, bir devletin unvanıdır. Hâlbuki lisân ve cinsiyet Sultan Osman'ın zuhurundan ve devletin kuruluşundan eskidir. Bu lisânı konuşan kavmin ismi Türk'tür. Lisânın ismi de Lisân-ı Türkî'dir." (Doğramacıoğlu 2010: 257).

Osmanlı Türkçesinin üzerinde önemle durulmasının sebebi; "Bugün onun devamı ve diriltilmesi için değil; eski kültür, ilim ve edebiyat eserlerimizin tanıtılmasından" (Timurtaş 1995: XIII) ibarettir. Bu dil, ninelerimiz ile dedelerimizin mektuplaşma dilidir. Her dil, tarih boyunca asırdan asra bazı değişiklikler gösterir ama bu durum ayrı bir dilden söz etmeyi gerektirmez. Selçuklu ve Osmanlı devletleri zamanında kullanılan Türkçe ile Cumhuriyet'in ilanından bilhassa eğitim, dil ve kültür alanlarında yapılan inkılaplardan sonraki Türkçe arasında bazı farklılıkların olmasını tabii karşılamak lazım (Çitçi 2011: 246). Bu, dillerin doğal seyrinde olan bir değişim ve gelişmedir.

Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları

İnsanoğlunun tarih sahnesinde var olmasıyla beraber çok sayıda hastalık da var olmaya başlamıştır. Bu hastalıklara geçmişten gelen deneyimlerden de faydalanarak maden, bitki ve hayvanlardan çare bulma çabaları geleneksel tedavi yöntemlerini doğurmuştur. Bu yöntemler, toplumların yaşadığı coğrafyanın şartları, kültürel yapıları, dinî inanışları, hayat felsefeleri ile bilgi birikimlerine göre şekillenmiştir. Bazen yöresel boyutta kalarak bir ülkeye ait yerel tedavi sistemi bazen de bazı ailelerin uzmanlık alanı olarak devam etmiştir. Hatta geleneksel tıp denildiğinde bir ülkeye ait olan "yerel tedavi sistemleri", ocak kültürü denildiğinde de "ev tedavisi" akla gelmiştir. Bugün bu yöntemler, bir ülkenin kendi geleneklerinin parçası olmayan ve hâkim sağlık sistemine uyum sağlamamış sağlık uygulamaları yelpazesini kapsadığı zaman "tamamlayıcı tıp" veya "alternatif tıp" olarak adlandırılmıştır (Tokaç 2013: 82). İlim camiası, geleneksel tıbbın kendisine özgü felsefesi ve buna bağlı tedavi yöntemlerinin bulunmasından dolayı bu kavramı tanımlamakta ve sınırını çizmekte zorlanmıştır. Aslında köklü bir geçmişe sahip olan bu tedavi yöntemleri tıbbın temelini oluşturmuştur.

Bugün geleneksel tıp; sağlık ve hastalığa ilişkin bilgi ve uygulamaların kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla oluşan, her aktarımıyla birlikte aynı zamanda yeniden üretilen (Kaplan 2010: 226), fiziksel ve ruhsal hastalıklardan korunma, bunlara tanı koyma, teşhis

ve tedavi etmenin yanında sağlığın iyi bir şekilde sürdürülmesinde de kullanılan, farklı kültürlerle özgü kuram, inanç ve tecrübelerine dayanan -izahı yapılabilen veya yapılamayan- bilgi, beceri ve uygulamaların bütünü (Tokaç 2013: 82) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre geleneksel tıp, fiziksel, mental ve ruhsal sağlığı korumaya yönelik mineral, maden, bitki ve hayvan temelli uygulamaları, yaklaşımları, inançları, ruhsal terapileri, el kullanarak yapılan bütün teknikleri ve egzersizleri kapsamaktadır.

Geleneksel tıpta uygulanan yöntemler, zamanla değişiklikler gösterse de hatta bazıları işlevini yitirerek zaman içinde kaybolursa da tarihsel olarak bakıldığında halka ait tedavi yöntemlerinin, çeşitli biçimlerde ve yeniden üretilmesi neticesinde daima var olduğu (Arslan vd. 2016: 100), insanoğlunun bu geleneksel sağlık bilgilerini uygulamaktan hiçbir zaman vazgeçmediği görülür. Dolayısıyla geleneksel tıp uygulamaları, yeniden üretilen biçimleriyle tarihteki yerini hep korumuştur. Hatta tamamlayıcı ya da alternatif olarak ifade edilen iyileştirme yöntemleriyle de tedavi tekniklerinde bütüncül bir bakışı sergilemiştir.

Geleneksel tedavi yöntemleri, bazı bilim insanları tarafından kanıta dayalı görülmesine de günümüzde pek çok kişinin bu yöntemleri tercih ettiği bilinen bir gerçektir. Bu tedavi yöntemlerinin günümüzde yerini korumasının temel sebebi, tıp ve sağlık bilimleri uzmanlarının hastalığın kökenlerini incelerken tüm fiziksel belirtilerin yanı sıra hastaların hayat tarzları ile duygusal faktörlerini de (Arslan vd. 2016: 104) dikkate almalarıdır. Ancak geleneksel Türk tıbbındaki tedavi yöntemlerinin daha etkin ve güvenilir bir şekilde kullanımını sağlamak için başta hekimler olmak üzere diğer sağlık mensuplarının bu alanda yeterli ve gerekli bilgiye sahip olmaları, modern tıbbın yanında geleneksel tedaviye de gereken önemi vermeleri ve bu tedavilerin uygulanış şekillerindeki asıl bilgilere ulaşmaları beklenir. Bu bilgilerin bulunduğu kaynaklar, daha önce de vurguladığımız gibi tarihî tıp metinleri yani tıp yazmalarıdır.

Günümüzde geleneksel tıp uygulamaları; doğal ürünler (tıbbi bitkiler, probiyotikler), zihin ve beden tıbbı (meditasyon, akupunktur), fiziksel manipülasyona dayalı uygulamalar (masaj, osteopati) olmak üzere üç basamak altında toplanmıştır. Türkçe tıp yazmalarında, bu uygulamalardan doğal ürünlerle özellikle bitkilerle yapılan tedavi şekli en yaygın tedavi yöntemi olarak kullanılmıştır.

1. Tarihî Tıp Metinlerinde Geleneksel Tıp Uygulamaları

Halk hekimliği, tıp tarihîyle iç içedir. İnsanlık tarihi kadar da eskidir. İnsanoğlunun hastalıklarla mücadele etme çabasının neticesinde doğmuştur. Modern tıbbın gelişmediği geleneksel tıbbın hâkim olduğu dönemlerde, hastalıkların teşhis ve tedavisinde halk hekimliğinden sıkça faydalanılmıştır.

İslam öncesi Türk tıbbında, sağlık sorunları büyük ölçüde dinî inançların hâkim olduğu halk hekimliği ile karşılanmaya çalışılmıştır (Bayat 2010: 239; Doğan 2015: 11). Şamanlar, psikolojik bozuklukları tedavi etmek için (Ceylan 2012: 17) büyücü-hekim adı altında Şamanizm'in majik tedavi yöntemlerini uygulamışlardır. Bunun yanında *otacı*, *emci* ve *atasagun* adı verilen kişiler, droglarla ve diğer tedavi yöntemleriyle dönemin maddeci tıp anlayışını temsil etmişlerdir (Bayat 2010: 239).

Halk hekimliği, Orta Asya'dan göç eden Oğuz boylarıyla birlikte Anadolu sahasına taşınmıştır. Bu coğrafyada usta-çırak ilişkisiyle varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür. Öncü Türkmen hekimler, halk hekimliğinin birikimi yanında tarihe mâl olmuş hekimlerin eserlerinden de faydalanarak kendi bilgi ve deneyimlerini yazdıkları tıp kitaplarına aktarmışlardır. Ancak halk hekimliğinin hangi ölçülerde tarihî tıp metinlerinden aynı şekilde hekimlerin de hangi ölçülerde halkın tecrübe ve inanışlarından faydalandığı

konusu kesinlik kazanmamış hatta tartışmalara yol açmıştır. Bu konu, uzun süre devam edecek araştırmaların neticesinde aydınlatılabilir.

İlk aşamada araştırma yapılacak eserler ise, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinin başlangıç dönemlerinde yazılmış Oğuz ağzına dayalı tıp metinleridir. Bunlar, Türkçenin hafızası niteliğindedir. Türkçenin gelişimini takip edebilmeyi kolaylaştıracak bilgileri içermektedir. Bunun yanında tıp tarihi, eczacılık, botanik ve halk hekimliği alanlarıyla da ilgili zengin bilgiler de bulunmaktadır. XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı tıbbının esasını oluşturan bu eserler, önceleri tercüme olarak daha sonraları telif şeklinde yazılmıştır (Doğan 2015: i).

Türkçenin tıp dili alanında kullanılmasını pekiştiren bu eserlerde; Türk hekimlerinin hem Asya'dan getirdikleri halk hekimliği düşüncesi hem geldikleri bölgede buldukları hekimlik birikimleri hem de İslam tıbbı dolayısıyla öğrendikleri Eski Yunan ve Hint destekli tıp anlayışı mevcuttur (Doğan 2015: 14). Bu anlayışa göre, evreni oluşturan dört unsur vardır. Bunlar; hava, toprak, su ve ateştir. Bu unsurların karşılığı olarak insan bünyesi de kan, sevda, balgam ve safradan oluşur. Bu dört maddeden hava ile kan, toprak ile sevda, su ile balgam, ateş ile de safra birbirlerinin karşılığı olarak görülür. Bu dört maddeden her birine hilt, bunların karışımı olan bünyeye ise mizaç (karışım) denir. Her insanda bu karışım oranları farklıdır. Bu farklılık, mizacın niteliğini belirler. Bu maddelerden hangisi baskınsa mizaç o adla adlandırılır. Bu mizaçlar; demevî, safravî, balgamî, sevdavî şeklindedir. Ayrıca bu dört maddeden her biri soğuk, nemli, kuru, yaş olmak üzere dört özellikten ikisine sahiptir (Türkmen 2016: 23). İlaçlar, soğuk-sıcak, yaş-kuru olma durumlarına ve hastanın sahip olduğu mizaca göre verilir ve hasta iyileştirilmeye çalışılır.

Geleneksel Türk tıbbının temelini atan bu tarihî tıp metinleri, Türk milletinin sosyal ve kültürel öncülüğünü yapan Türkmen beylerinin emri ve teşvikiyle başta Kütahya, Bursa, Kırşehir, Tokat, Amasya, Manisa, Edirne olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde öğretmek ve faydalı olmak amacıyla yazılan eserlerdir. Konuları bakımından genel tıp ve sağlık bilgisi metinleri, cerrahnameler, göz hastalıklarıyla ilgili metinler, iç organların rahatsızlıklarına temas eden kitaplar, eczacılık kitapları, cinsel sağlık konularının anlatıldığı bâhnameler (Cavlızoğlu 2018: 40) olarak sınıflandırılabilir.

“Farmakolojik özelliğe sahip olan bu tarihî tıp metinlerinin birçoğunda; hastalıkların teşhisi, ortaya çıkış sebebi, tedavi şekli, tedavide uygulanacak yöntemler, hastalık sırasında kullanılacak ilaçlar, bu ilaçların tarifi, hazırlanış şekli, yan etkileri, doz aşımında alınması gereken önlemler anlatılmıştır. Metinlerde yer alan hastalıkların tedavisinde kullanılan yöntemlerin ve devaların çoğu, zamanlarının bilimsel uygulamalarıdır.” (Şaban 2011: 123). Bu uygulamalarda; bazı hastalıkların tedavisi için tek bir bitki ya da gıda önerilirken bazı hastalıkların tedavisi için de birçok cevher, bitki ya da hayvansal ürünlerden terkip edilen doğal ilaçlar önerilmiştir. Bazen de bitkisel tedavi ikinci bir adım olarak düşünülmüş, fizyolojik rahatsızlığın nevine göre kan aldırma, sülük vurma, şişe çekme, lavman yapma, kusturucu, ishal yapıcı ve idrar söktürücü ilaçlar verme, dağlama, çekme, yerine koyma ve sarma gibi yöntemlere başvurulmuştur. Bu yöntemlerle hastanın vücudundaki fazlalıklar atılmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki aşamalarında; tarihî tıp kitaplarında yer verilen hacamat, kırık ve çıkıkların tedavi yöntemleri, bitkisel tedavi uygulamaları, hayvansal kaynaklı tedavi şekilleri gibi geleneksel tıp uygulamaları, yazmalardan seçilen metinlerle örneklendirilmiş; bu metinlerdeki bilgilere ulaşmanın alfabe ve yazıldığı dönemin diliyle olan bağlantısına temas edilmiş, bilgilerden faydalanmanın da ancak o dönemin Türkçesine vâkıf olmakla mümkün olacağı vurgulanmaya çalışılmıştır.

1.1. Sözcüklere Hâkimiyet ve Karşılık Verme

1.1.1. Hacamat (Kan Akıtma) Uygulaması Örneği

Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitabı, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hekim Bereket tarafından kaleme alınan *Tuhfe-i Mübârizî* adlı tercüme eserdir (Erdağı Doğuer 2013: 15). Eserde, hastalıklardan korunma, hastalıklar ve bu hastalıklara uygulanan tedavi yöntemleri anlatılır. Bu yöntemlerden biri, halk arasında yaygın olarak uygulanan ve geçmişte beş bin yıl öncesine kadar götürülen kuru ya da kanlı hacamattır. Osmanlı tıbbında sıkça kullanılan bu tedavi; sağlığı korumak ve hastalıkları tedavi etmek amacıyla vücudun herhangi bir yerini bu iş için yapılmış bir âletle hafifçe kesip çıkan kanı boynuz, bardak vb. ile çekmek suretiyle yapılan kan alma (Ayverdi 2006: 1131) işlemidir. Vücuttaki kirli kanı dışarı atmak veya kan fazlalığını azaltıp vücuttaki dört unsurun (su, hava, ateş, toprak) dengeli olmasını sağlamak amacıyla uygulanır.

Tuhfe-i Mübârizî'de; hacamatın uygulama şekli, nereye uygulanacağı belirtildikten sonra faydalarından bahsedilmiştir. Ancak hacamatın zararlarının da olabileceği belirtilmiştir. Seçilen örnek metin, Latin harflerine aktarılmış hâliyle şu şekildedir:

1. ecdâ': assı vardur başa ve endâmlara bogaza ve burun başına: ra'se ve seyl rencin giderür
2. depe hacâmatı: baş degzinmegine ve akıl şaşmagına ve göz kapak ağırlığına: unutsaklık ve kara su götürür
3. eñşe çukuru: kaş ve kabak ağırlığına ve seyl agrısın dahı giderür eyüdü: unutsaklık ve fehm eksükligin götürür
4. eñek altı: eyüdü agız başına ve dişler eti yendüğine ve baş agrısına eyüdü: bunun ziyânı yokdur
5. katan: eyüdü ferç gicidüğine ve bevâsîr kanına ve hâya şişdüğine: bögreği süst eyler erligi keser" (TM 47b/1-4; Erdağı Doğuer 2013: 100).

Örnek metnin dili, oldukça sade ve anlaşılır bir dildir. Arapça ve Farsça sözcüklerden yalıtılmıştır. Türkçe sözcüklerin kullanımı tercih edilmiş; bilgiye rahatça ulaşmaya zemin hazırlanmıştır. Metnin diliyle ilgili bu olumlu özelliklere rağmen metni okuduğumuzda ne derece anlayabildik sorusunu kendimize sormak gerekir. Bu sorunun cevabını vermek için atılan ilk adım, bize yabancı gelen, anlamını bilmediğimiz sözcükleri belirlemek olmalıdır.

Metinde geçen sözcüklerden; *agız başı* "ağız yarası", *akıl şaşmagı* "aklı başından gidip düşünemez duruma gelme", *assı* "fayda", *baş* "yara", *depe* "başın üst bölümü", *baş degzinmegi* "baş dönmesi", *dişler eti yendüğü* "dişeti aşınması", *eñek* "çene", *erligi kesmek* "(Erkekler) cinsel güç azalmak" *gici* "kaşıntı", *unutsaklık* "unutkanlık" Türkçe kökenli sözcükler olduğu hâlde *bevâsîr* "basur", *ecdâ* "vücudun herhangi bir yerini keserek kan çıkarma", *fehm* "anlama", *ferç* "kadının cinsel organı", *hacâmat* "vücudun herhangi bir bölgesinden şişe ile toplanmış kanı alma", *hâya* "haya, testis", *katan* "bel, bel omurları", *seyl* "baş" Arapça kökenli; *renc* "ağrı, sızı", *süst* "gevşeme" Farsça kökenli sözcüklerdir. Bu sözcükler tanıyor muyuz, bağlamdaki karşılıklarını biliyor muyuz? Eğer Eski Oğuzcanın söz varlığına hâkimseniz Arapça ve Farsça sözcükleri tanıyor ve bunların karşılıklarını da biliyorsanız cevabınız evet, bilmiyorsanız hayır olacaktır.

Yukarıda verilen örnek metni, Türkiye Türkçesine aktaralım:

"1. Vücudun herhangi bir yerini keserek kan çıkarma: Başa, organlara, boğaza ve burun yarasına faydası vardır. Felci ve sıkıntıyı giderir. 2. Başın üst bölümüne hacamat: Baş dönmesine, aklını başını toplamaya ve göz kapağı ağırlığına faydası vardır. Unutkanlığı giderir. 3. Ense çukuru: Kaş, göz kapağı ve şiddetli baş ağrısını giderir. Unutkanlık ve

anlama eksikliğini giderir. 4. Çene altı: Ağız yarası, dişeti aşınmasına ve baş ağrısına iyi gelir. Bunun ziyarı yoktur. 5. Bel ve bel omurları: Vulva kaşıntısına, basur kanamalarına ve haya şişmesine faydalıdır. (Ancak) böbreği gevşetir erkekte cinsel gücü zayıflatır."

Hacamatın faydasını anlatan başka bir tıp kitabına daha başvuralım. Bu kitap, XIV. yüzyılın önemli hekimlerinden Hacı Paşa diye tanınan Celâlüddin Hızır'ın *Müntehâb-ı Şifâ*'sıdır. Arapça yazmış olduğu *Kitâbü's-Saâde* adlı eserinin kendisi tarafından Türkçeye yapılmış olan bir tercümedir. Tıp ve sağlıkla ilgili genel bilgilerin verildiği bu eserde; gıdaların, yiyecek ve içeceklerin çeşitli özelliklerinden çeşitli hastalıkların sebebi, tedavi şekilleri, macunlar, şuruplar ve bunların yapılışı ile kullanımından (Önler 1986: 403) bahsedilmiştir.

Örnek metinde, göz ağrısı için hacamatın uygulanması şu şekilde anlatılmıştır:

"göz ağrısı beyânındadır kaçan gözde ıssı verem olsa sebebi ya kan gâlib olmakdur alâmeti göz kararmak ve şişmek ve tamarlar tolu olmak ve çapak çok olmak ve kabaklar bir birine yapışmak ve tuluñlar sancamak ve gözler ağır ağır olmakdur ilâc kîfâlden kan almak eñseden ve baldırdan hacâmat etmekdür sag göz ağrısına sag elden alalar sol göz ağrısına sol elden alalar" (MŞ 45a/11-15; Önler 1990: 53).

Göz hastalıkları ile ilgili olan bu metinde, önce hastalığın tanısı yapılmış sonra hastalığın belirtileri verilmiş daha sonra da hastalığın hacamatla nasıl tedavi edileceği anlatılmıştır. Metnin dili, diğer örnek metnin dili gibi sade ve anlaşılır bir dildir. Buna rağmen *ıssı verem olmak* "remed, göz ağrısı ve şişmesi", *tamar tolu olmak* "damarlar kanla dolmak", *tuluñlar sancamak* "şakaklar ağrımak", *kîfâlden kan almak* "şahdamarından kan almak" gibi tıpla ilgili sözcük ve tabirlerin bilinmesi gerekir.

Örnek metni, günümüz Türkçesine aktaralım ve anlama derecemizin ölçüsünü belirleyelim:

"Göz ağrısını bildirir: Her ne zaman gözde görülen şişliğin sebebi, kanın fazla olmasındandır. Belirtileri, göz kararması, göz şişmesi, gözün kanlanması, göz çapaklanması, göz kapaklarının birbirine yapışması, şakakların ağrması ve gözlerin ağırlaşmasıdır. Bu hastalığa fayda eden ilaç şudur: Şahdamarından, enseden ve baldırdan hacamat olmak yani kan aldırma. Kan aldırma, sağ göz ağrısı için sağ elden, sol göz ağrısı için sol elden yapılmalıdır."

1.2. Tıbbi Terimleri Tanıma ve Anlamlandırma

1.2.1. Kırık ve Çıkıklarda Uygulanan Tedavi Yöntemleri Örneği

Bir dilin kuvveti o dille yapılan bilim ve sanat faaliyetleri ile ölçülür. Bunun en önemli göstergelerinden birisi ise dilin sahip olduğu terimlerdir. Yapıları ve anlamları bakımından bir dilin genel kelimelerinden ayrılan terimler, bir dilin kültür ve medeniyet dili olarak gelişmişliğinin temel göstergelerindedir. Bir dildeki terimler, bilim ve sanat dallarının bel kemiği durumundadır (Pilav 2008: 267). Bu sebeple Anadolu sahasında yazılmış tıp metinleri içerdiği zengin söz varlığı bakımından önemli eserlerdir. Bu eserler, yazıldıkları dönemde kullanılan tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarını ve Türkçedeki kullanımlarını vermesi bakımından da ayrıca değerlidir (Doğan 2015: 907). Bu önemi, kırık ve çıkıklarda uygulanan yöntemlerle vurgulamaya çalışalım.

Kemiğin kırılması ya da yerinden çıkması hâlinde başvurulmuş ilk kişi kırık-çıkıkçılardır. Çıkıkların çekme ve yerine koyma, kırıkların da sarılması şeklinde yapılan tedavinin sonunda fizikî rahatsızlık tedavi edilir. Halk arasında yaygınlık kazanan bu tür şifa bulma usulü, tarihî tıp metinlerinin birçoğunda da mevcuttur. Bununla ilgili olarak bazı metinlerde, kırık ya da çıkık teşhisinin konulmasından hangi kemikte nasıl bir tedavi

yönteminin izleneceğine kadar bilgi verilirken bazı metinlerde sadece kırılan ya da çıkan kemiğe göre uygulanacak tedavi yöntemi birkaç cümle ile anlatılmıştır.

Tıp eğitimini tecrübeli tıp üstatlarından alan Tabip İbn-i Şerif'in 1425 yılında yazdığı *Yadigâr* adlı eserde, kırık ve çıkıklarla ilgili elle yapılan bu tedavi uygulaması şu şekilde anlatılmıştır:

"kemük uvanması ve bir endâm yerinden çıkmak ilâc kemügi yerine koyup eyü uzlug ile sarmakdur ve çıkmış uzlug ile çeküp yerine komakdur tâ kim ziyâde agrı hâsıl olmaya ammâ bir uzuv köft olsa gülyagin dürteler şöyle kim cerb ola ol yağla üç gün bağlayalar onla yağla tura çözmeyeler üç günden sonra çözelere yine yagsız peynirle saralar tâ ıssı olmaya ve şişmeye" (Y 256b-257a/339; Okutan vd. 2004: 175).

Metnin dili oldukça sade olmasına rağmen *kemük uvanması* "kemiğin kırılarak küçük parçalara ayrılması", *endâm yerinden çıkmak ilâcı* "kemiğin yerinden çıkmasının ilacı", *eyü uzlug ile sarmak* "usulünce sarmak", *uzlug ile çekmek* "usulünce çekmek", *köft olmak* "ezilmek" gibi o dönemde kullanılan tabirlerin de bilinmesi gerekir. Bu tabirlerin karşılıklarını, sözlüklerden bulmak oldukça zayıf ihtimaldir. Bu durumda ortopedistin modern tıp bilgisi ışığında bu tabirleri anlamlandırması beklenir.

Verilen örnek metni, günümüz Türkçesine aktararak tekrar verelim:

"Kemik kırılması ve yerinden çıkmasının ilacı: Kırılan kemiği yerine koyduktan sonra onu usulünce sarmak gerekir. Çıkan kemiği ise, usulünce çekip yerine koymalı sonra da sarmalı. Böylece çıkan ve yerine takılan kemikte fazla ağrı olmaz. Bir organ ezildiğinde gülyagını sürüp üç gün boyunca bağlı şekilde durmalıdır. Üç gün sonra çözüp yağsız kuru bezle tekrar sarmalıdır. Böylece hararet düşer ve şişmesi engellenmiş olur."

Yadigâr'ın başka bir sayfasında; bilinen hastalıklar ve bunların tedavileri konusu insan içinde bulunduğu dünya ve onun da içinde bulunduğu evrenle birlikte düşünülerek işlenmiştir. Metinde, kırık ve çıkıklar için oldukça ilginç tedavi yöntemleri önerilmiştir. Bunlardan biri, ayak ya da diğer uzuvlardaki kemiklerin kırılması durumunda uygulanan bir tedavi yöntemidir. Bu tedavide kuzgundan faydalanılmıştır. İlgili bilgi, seçilen metinde şöyle geçmektedir:

"bir garîb nesne dahi kuzgun dedükleri kuşın yavrusı vaktinde kuzgunun yuvasında bir yavrusunun ayagını uvadalar ve biragup gideler irtisi yine varalar yuvada bir kara taş bulalar ol kuzgun yavrusunun ayagı bitmiş ola tañrının hikmet ve kudretiyle o taşı alalar saklayalar her kişinin kim ayagı veyâ bir gayrı uzvı kemügi sinsa o taşı bağlayalar ol uvanan kemüğün yanına bağlayup üç gün bile tura üç günden sonra taşı gidereler kemük bitmiş ola Allahu teâlânun kudretiyle lakin uvanan kemügi bir hoş yerine koyup âdetçe eyü saralar ve andan sonra taşı üzerine bağlayalar (kim) kemük bite" (Y 255a-255b; Okutan vd. 2004: 338).

Metin, hekim olmayanların dahi anlayıp faydalanabilecekleri sade bir dille yazılmasına rağmen bazı tıbbi tabirlerin bilinmesi tedavinin uygulanmasını kolaylaştıracaktır. Mesela *ayagını uvadamak* "ayağını kırmak, ayağını çıkarmak", *ayagı bitmek* "(ayak) çıktığı yere tekrar yerleşmek", *hoş yerine koymak* "çıkan kemiği incitmeden, uygun bir şekilde yerine yerleştirmek", *âdetçe eyü sarmak* "usulüne uygun bir şekilde sarmak" gibi. Özellikle ortopedi alanında uzmanlaşan hekimlerin bu nev'i tabirleri bilmesi önemlidir.

Örnek metni, günümüz Türkçesine aktaralım:

"Bir garip nesne de kuzgun denilen kuştur. Bu kuşun yuvasından bir yavru alıp ayagını kırıp yuvada bırakıp gidilir. Ertesi gün gelip yuvaya bakıldığında bir kara taş bulurlar. Ayağı kırılan kuzgunun yavrusunun ayağına bakıldığında iyileştiği görülür.

Allah'ın hikmetinin kudretiyle olan bu taşı alıp saklamalıdır. Kimin ayağındaki veya başka bir uzvundaki kemik kırılrsa o taşı bağladıktan sonra üç gün durmalıdır. Üç günün sonunda taş çıkarıldığında kemiğin bitiştiği görülür. Eğer kemik çıktıysa kemiği uygun şekilde yerine yerleştirdikten sonra bu taş üzerine sarılırsa kemik çıktığı yere yapışır.”

1.3. Ses ve Şekil Bilgisi İle İlgili Dil Özelliklerini Bilme

1.3.1. Hayvansal Tedavi Uygulamaları Örneği

Hastalıkların tedavisinde, hekimler sadece bitkilerden değil, hayvanlardan da yararlanırlar. Modern tıpta hormonlar, serumlar, enzimler gibi preparatlar, hayvansal kaynaklı ilaçlardır. Marin organizmalar, mikroorganizmalar ve biyoteknolojik ürünler de önemli kaynaklar arasındadır. Antibiyotiklerin elde edilmesinde mikroorganizmalardan yararlanılır. Örneğin, penisilin, *Penicillium notatum* adlı küf mantarından elde edilir. Doğanın insanlara sunduğu imkânlar ölçüsünde hayvanların eti, yağı, kemiği, ödü ve diğer uzuvları şifa bulmada kullanılmıştır. Eski metinlerde de hayvansal kaynaklı ilaçların kullanımına dair bilgiler bulunmaktadır.

Yazılış tarihi bilinen ilk Türkçe tıp kitabı, İshak bin Murad'ın *Edviye-i Müfrede*'sidir. 1387 yılında kaleme alınan kitapta, bitkisel kaynaklı tedavi yöntemlerinin yanı sıra hayvansal kaynaklı tedavi yöntemlerine de yer verilmiştir. Güvercin etinin faydası şu şekilde anlatılmıştır:

“gögercin eti issidür yaşdur fâlice ve lakva rencine ve endâm sustlugına assısı vardır ve sovk mizâclulara müfiddür ve issi mizâclular koruk suyıla ve kişnicile yeyeler ve gögercinün kanın yumurdasına karışduralar ru'âf-içün ki durmaya alınma ve burnına dürteler kanı dura eger gögercin bokın berâberi şekere katar mesânesinde taş olana içürelere ol taşı gidere oglancuga buçuk direm ve bâliga bir direm içürelere” (EM 4b/6-10; Canpolat vd. 2007: 18-19).

Didaktik üslupla kaleme alınan metin, dönemin söz varlığını yansıtır. Türkçe kökenli assı “fayda”, dürtmek “sürmek”, issi “sıcak”, oglancuk “bebek”, sovk “soğuk”, yaş “taze” gibi sözcüklerin yanı sıra endâm “organ”, fâlic “felç”, lakva “yüz felci”, ru'âf “burun kanaması” gibi Arapça kökenli sözcükler kullanılmıştır. Metnin diline hâkim olmak için bu sözcükleri ve karşılıkları bilmek yeterli değildir. Dönemin dil özelliklerini de bilmek gerekir. Mesela, endâm sustluğu söz öbeğinde, {+luk} ekinin isimden isim yapma eki olduğu, Farsça sust “güçsüz” sözcüğüne geldiğinde sustluk sözcüğünün karşılığının “güçsüzlük” olduğu sözlük kullanılmadan da belirlenebilir. Yine {-ıla} edatının yazımına dair bilgi, sözcüğünün doğru aktarılmasına ve koruk suyıla “koruk suyuyla” şeklinde okunmasına yardımcı olacaktır.

Örnek metni, bugünün Türkçesine aktararak verelim:

“Güvercin eti sıcak ve tazedir. Felç ve yüz felci hastalıklarına, kuvvetten düşmüş organlara faydası vardır. Soğuk mizaçlı kişilere faydalıdır. Sıcak mizaçlı kişiler, güvercin etini koruk suyu ve kişnişle yemelidir. Burun kanamalarında, güvercin kanı yumurtasına karıştırıp alına ve buruna sürülürse kanama durur. Eğer güvercin pisliğine şeker katıp mesanesinde taş olan kişiye içirilirse o taş düşer. Ancak küçük çocuklara yarım dirhem, ergenlere bir dirhem içirmek gerekir.”

XV. yüzyılda Cerrâh Mesûd tarafından yazılan *Hulâsa-i Tıbb* adlı cerrahnamede, bu tür bilgilere rastlamak mümkündür. Özellikle kulak ağrılarında, göz hastalıklarında hayvansal kaynaklı uygulama hastaya tatbik edilmiştir. Aşağıdaki örnek metin, bu tür uygulamayı içermektedir:

“her kaçan kim bir kişinün kulagı agrısa gerekdür ki baykuş kanı bir dirhem kulaga çamzuralar derhâl hoş ola ve her kaçan kim bir kişiyi yılan veyâhut ‘akreb soksa

gerekdür ki dölengec ödün gözlerine sürme gibi çekse derhâl hoş ola ve her kaçan kim bir kişiye agu içürmiş olsalar gerekdür kim aña dölengec ödün içüreler derhâl hoş ola” (HT 81a/8-15; Uçar 2008: 173).

Metnin doğru aktarılması yanında burada anlatılanların doğru anlaşılması ve işlenmesi için dönemin söz varlığı kadar ait olduğu dil evresinin özelliklerinin iyi bilinmesi gerekir. Mesela *tamzuralar* “damlatmak” sözcüğünün başındaki /t/ sesinin Oğuzcada tonlulara /d/ sesine dönüştüğünü, {-Ur} ekinin *tamız-* fiiline gelen bir ettirgenlik eki olduğunu bilmek, sözcüğü tanımamıza ve anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır. Yine *aña* “ona” sözcüğünün *ol* “o” zamirinin {+A} yönelme hâli ekiyle çekimlenmesi sonucunda bu şekli aldığını fark etmek, bizi bir adım daha metnin anlaşılabilirliğine yaklaştıracaktır.

Örnek metni, günümüz Türkçesine aktararak verelim:

“Bir kimse ne zaman kulağı ağrısa baykuş kanının bir damlasını onun kulağına damlatsalar hemen iyileşir. Bir kimseyi ne zaman bir yılan veya akrep soksa o kişi çaylağın ödünü gözlerine sürme gibi çekse hemen iyileşir. Bir kimseye ne zaman birileri zehir içirse ona çaylağın ödünü içerseler o kişi hemen iyileşir.”

1.4. Farmakoloji Bilgisine Sahip Olma ve Terimleri Tanıma

1.4.1. Bitkisel Tedavi Uygulaması Örneği

Doğal ilaçların hammadde kaynaklarının çok önemli kısmını bitkiler oluşturur. Bitkilerden elde edilen, iyi bilinen ve klinik olarak yaygın kullanılan doğal bileşikler oldukça fazladır. Bunlar arasında morfin, digoksin, papaverin, kafein, atropin, kinidin ve başka çok sayıda etken madde vardır. Ayrıca doğrudan bitkilerden hazırlanan bitkisel özler de hastalıkların tedavisinde önemli bir yer tutar (Harput 2010: 46).

Bitkisel kaynaklı tedavilerin en önemli hususu; bitkileri tanıma, özelliklerini bilme, nasıl ve ne zaman işleneceğini, hangi şartlar altında saklanacağını öğrenme, insanların mizacına göre bitkilerden ilaç terkip edebilme ve bunların terkinde kullanılacak miktarları ayarlayabilme şeklinde sıralanabilir. Hekimin ya da eczacının bitki adlarını yanlış okuması ilaçların terkinde doğacak birçok sorunları beraberinde getirir.

Eski tıp yazmalarında sıkça üzerinde durulan tedavi yöntemi, bitkisel kaynaklı tedavi uygulamalarıdır. Bunlara yer verilen kitaplardan biri, Osmanlı âlim ve tabiplerinden Mehmed bin Ali'nin *Terceme-i Cedide fi'l-Havâssi'l-Müfrede* adlı eseridir. XVII. yüzyıl tıp metni olan bu eser, Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Diğer tıp metinlerinden farklı olarak kitapta, her bitkinin resimleriyle birlikte Frenkçe, Arapça ve Türkçe adları verilmiştir. Bitkilerin özelliklerinin verildiği bu kitapta, ilaçların nasıl hazırlanacağı da ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Bu tıp kitabından seçilen örnek metin şu şekildedir:

“Frengî artemizyâ ‘Arabî afsentin-i berrî Türki yaban pelini ve kara pelin dahı iki dürlü olur harâretde ve yubûsetde ikinci derecededür fâ’idesi mi’deyi kızdurur üç kerre içmek ile rahmi kızdurur ve hayzı açar ve öksürüğe gayet fâ’ide ider bögrekte ve kavukda olan taşları eridüp ve çıkarur ve gögsi yumşadur mi’deyi ve kalbe kuvvet virür ve sevdâvî hıltları islâh ider ve südde-i mâsârikâyı açmada azîm dahli vardur mikdâr-ı isti’mâli üç dirhemdür zıkr olunan marazları ve re’y-i tabîb ile isti’mâl ideler gerek şerbeti ve gerek mukattar suyu mezkûr illetlere gayet nâfi’dür ve ölmüş cenini çıkarur ve yan baş ağrıların sâkin ider ve hıltların cümlesini islâh ider” (TCHM 5b: s.?: Özalay vd. 2006: 21).

Eski Oğuzca ile yazılan tıp metinleriyle karşılaştırıldığında metnin dilinin ağırlaştığı görülür. Metinde, *afsentin-i berrî* “yaban pelini”, *harâret* “sıcaklık, ısı”, *yubûset* “kuruluk”,

hayz “kadınlarda âdet”, *sevdâvi hılt* “Eski tıpta insan vücudunu ve mizacını meydana getirdiği ve insan sağlığının bunların dengesine bağlı bulunduğu kabul edilen dört hılttan biri”, *südde-i mâsârikâ* “mezenter bölgesindeki tıkanıklık, *mikdâr-ı isti'mâli* “kullanılacak miktar, doz”, *maraz* “hastalık”, *re'y-i tabîb* “tabibin görüşü”, *isti'mâl* “kullanma”, *mukattar su* “damıtılmış su”, *mezkûr* “zikredilen”, *illet* “hastalık”, *nâfi* “faydalı” gibi Arapça sözcüklerin yoğun olarak kullanılması anlaşılmayı güçleştirmektedir. Yine Arapça sözcüklerin Türkçedeki *etmek* fiiliyle kullanımından doğan birleşik fiilleri de tanımak gerekir. Mesela, *islâh etmek* “düzeltmek, iyileştirmek”, *isti'mâl etmek* “kullanmak”, *sâkin etmek* “dindirmek” gibi birleşik fiiller metinde mevcuttur. Bununla birlikte *yan baş agrıları* “kalça kemiğinin üst başındaki ağrılar”, *kavuk* “mesane” Türkçe olmasına rağmen bir önceki Eski Oğuzcanın etkisinin izlerini yansıtır. Bu sözcüğün karşılığının bilinmesi de metnin bugünkü dille oluşturulmasında rol oynayacaktır. Buradaki bilgilerin ediniminde, Osmanlı Türkçesinin dil özelliklerini özellikle terkipli yapıları bilmek, Arapça sözcüklere de aşına olmak gerekir.

Metni, bugünkü Türkçeye aktararak verelim:

“Frenkçesi *artemisia*, Arapçası *afsentin-i berrî*, Türkçesi yaban pelini, kara pelin. İki çeşittir. Sıcaklık ve kuruluğu ikinci derecededir. Faydası: Üç kere içilir ise midenin ve rahmin hararetini artırır. Âdet kanını açar ve öksürüğe oldukça fayda eder. Eğer sözü edilen otun yaprağını kaynatıp hanımlar buğusuna otursalar, âdet kanamasını açar ve rahimdeki şişleri dağıtıp ağrısını dindirir. Böbreklerde ve mesanede olan taşları eritip çıkarır. Göğsü yumuşatır, mideyi ve kalbi güçlendirir. *Sevdavî* hıltları ıslah eder ve mezenterdeki tıkanıklıkları açma hususunda oldukça etkilidir. Dozu, üç dirhemdir. Adı geçen hastalıklarda tabibe danışılarak kullanılmalıdır. Şerbeti olsun, damıtılmış suyu olsun, sözü edilen hastalıklarda oldukça yararlıdır. Ana rahmindeki ölmüş cenini çıkarır. Kalça kemiğinin üst başındaki ağrılarını dindirir. Her türlü hıltı düzeltir.”

1.5. Terkipli Yapıların Özelliklerini Bilme

1.5.1. Müzikle Tedavi Uygulama Örneği

Müziğin sadece ruhsal hastalıklar değil, bedensel hastalıklar üzerinde de etkisi vardır. *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye* adlı tıbbi eserinde müzik ve sağlık konusuna temas etmiştir. Kadın ve çocuk hastalıklarının işlendiği eserde, müzikteki nağmelerin bebek hastalıklarında nasıl bir etki yarattığı anlatılmıştır. Seçilen örnek metinde, anne sütüyle beslenen bir bebeğin uyumasında müziğin ne kadar etkili olduğu şu şekilde anlatılmıştır:

“Kânûnda tedbîr-i mevlûd mâddesine mürâca'at ve nazar ideler ammâ eger sūdün harâreti ve şiddet üzre harâreti bulunursa lâyük ve vâcib olan oldur ki ale'r-rîk yanî aç karnına iken emzirmeyüp belki mukaddem tıflıñ mizâcına münâsib gıdâdan bir mikdâr ekl itdirdikten sonra emzireler ve emzirdiği sâ'at beşige koymayup bir mikdâr lâzım olduğu kadar gezdirüp ve badehu beşige koduklarında tahrîk-i latîf ile tahrîk ve elhân-ı mûsikî ile tenvîm ideler” (NF 84b/5-15; Dinçer Bahadır 2016: 162).

Türkçe sözcüklerin yerine Arapça sözcüklerin tercih edilmesi sonucunda metnin dili eski sadeliğini koruyamamış ve ağırlaşmıştır. Mesela, metinde *ekl* “yeme”, *mürâca'at* “başvuru”, *münâsib* “uygun, yerinde”, *nazar* “bakma, dikkatle bakma”, *harâret* “ısı”, *lâyık* “yakışık” gibi Arapça kökenli sözcüklerin yanı sıra *tedbîr-i mevlûd* “yeni doğan bebek için alınan tedbirler”, *elhân-ı mûsikî* “müziğin ezgileri”, *tahrîk-i latîf* “latif hareketlerde bulunma” gibi sözcük öbeklerinin oluşumunda Farsça tamlamalar, *ale'r-rîk* “aç karnına” gibi sözcük öbeğinde de Arapça tamlama kullanılmıştır. Bir hekimin bu metni anlayıp yorumlayabilmesi için Osmanlı Türkçesinin dil özellikleri bilmesi, Arapça ve Farsça terkipli yapıların özelliğini de öğrenmesi gerekir.

Gevrekzâde'nin müzik hakkında gösterdiği hassasiyeti yansıtan örnek metni, bugünün Türkçesine aktaralım:

“İbn Sina'nın *Kanun* adlı eserindeki yeni doğmuş bebek için alınacak önlemler maddesine başvurulup ilgili bölüm dikkate alınmalıdır. Anne sütünün harareti, şiddet harareti üzere bulunursa yapılması gereken, annenin bebeğini aç karnına emzirmeyip bebeğin mizacına uygun olan gıdadan bir miktar yemesi sonra da bebeğini emzirmesidir. Anne emzirdiği saat, bebeği beşiğine hemen koymamalı bir süre gezdirmeli sonra beşiğe koymalıdır. Bebek, beşiğe konulduktan sonra (beşik) hafifçe sallanmalı ve müzik ezgileri eşliğinde uyutulmalıdır.”

Sonuç

Bir hekim, kendi tarihini anlatan tıp tarihiyle ilgilenmelidir. Çünkü hekimlikte teknik bilgiler kadar kültür ve meslek tarihi de önemlidir. Hekimlik tarihi, neredeyse hastalıkların tarihi ile yaşıttır. Tıbbın köklü geçmişi, geçirdiği türlü aşamalar, zamanla gösterdiği gelişmeler tarihî tıp metinlerinde saklıdır. Dönemin hekimleri, bu metinlerde neyin, nasıl ve ne zaman yapılması gerektiğini tek tek açıklamışlardır. Onların su yüzüne çıkması, bu bilimsel eserlerin üzerinde çalışma yapacak uzman tıp tarihçilerinin olduğu kadar hekimlerin hatta eczacıların da işidir. Zira tarihî metinler üzerinde yapılacak her araştırma, modern tıbbın gelişmesine de yardımcı olacaktır. Ancak bu çalışmanın istenen hatta beklenen neticeye ulaşmasında çeşitli zorluklarla karşılaşma ihtimali oldukça yüksektir.

Bu zorlukların aşılması için atılacak adımlar şu şekilde olmalıdır:

1. Arap kökenli harflerle oluşturulan Türk alfabesinin iyi derecede bilinmesi,
2. Latin harfleriyle kurulan metinlerin yazma metinle karşılaştırılması,
3. Metnin sağlam kurulması,
4. Metnin yazıldığı döneme ait dil özelliklerinin bilinmesi,
5. Metindeki tıp terimlerinin tanımlanması,
6. Metinde geçen sözcük ve terimlerin madde başı olarak verildiği sözlüğün hazırlanması,
7. Metinde geçen sözcük ve terimleri içeren dizinin hazırlanması.

Yapılacak bütün bu işlemler, tıp tarihine ve hekimlere şunları kazandıracaktır:

1. Geçmiş tıp teorilerini anlamaya imkân tanır ve yeni teoriler ortaya koymaya yardımcı olur.
2. Geleneksel Türk tıbbının modern Türk tıbbına kadar uzanan tarihsel boyutta hangi aşamaları geçirdiğinin algılanmasını sağlar.
3. Geriye dönük düşünme alışkanlığını kazandırıp tıptaki değişimleri algılamadaki güçlüğü kaldırır.
4. Geçmiş ve bugünü bir potada sentezleyerek yeni uygulamaları hayata geçirme cesareti verir.
5. Tıp metinlerinde geçen organ, bölge, salgıladığı madde, hastalık, ilaç, tıp âletleri, bitki vb. adların pek çoğu halk ağzında yaşamaktadır. Bu söz varlığına hâkimiyet, Türkiye'nin farklı bölgelerinde görev yapan hekimlerin de yöresel ağızlarla konuşan halk ile anlaşmasını kolaylaştırır.

KISALTMALAR

EM	Edviye-i Müfrede
HT	Hulâsa-i Tıbb
MŞ	Müntehâb-ı Şifâ
NF	Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye
TCHM	Terceme-i Cedîde fi'l-Havâssi'l-Müfrede
TM	Tuhfe-i Mübârizî
Y	Yadigâr

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Şerife (2016). "Osmanlı Türkçesi Öğretimi Üzerine". *The Journal of International Social Research*. IX/44: 7-12.
- ARSLAN, Miray vd. (2016). "Dünya'daki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış". *Lokman Hekim Dergisi*. VI/3: 100-105.
- BAYAT, A. Haydar (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- CANPOLAT, Mustafa - Zafer ÖNLER (2007). *İshak bin Murad Edviye-i Müfrede*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAVLAZOĞLU DAVULCU, Ahu (2018). "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitaplarından Biri Bâh-nâme-i Pâdişâhî Tercümesi". *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 15: 40-52.
- ÇİTÇİ, Sinan (2011). "Peyami Safa'nın Osmanlıca Hakkındaki Düşünceleri". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2: 239-258.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1995). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DİNÇER, B. Şaziye (2016). *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DOĞAN, A. Turan (2014). "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metni "Kitâbu Tıbbü'l-Hikmet". *The Journal of International Social Research*. VII/29: 312-318.
- DOĞAN, A. Turan (2015). *Kitâb-ı Tıbb-ı Hikmet (İnceleme-Metin-Dizin)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DOĞAN, Şaban (2011). "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri". *Milli Folklor Dergisi*. 89: 120-132.
- DOĞAN, Şaban (2016). "Tarihî Tıp Metni Çalışmalarında Karşılaşılan Sorunlar Üzerine". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVII/31: 257-269.
- DOĞRAMACIOĞLU, Hüseyin (2010). "Şemseddin Sami'nin Kaleminden Dil ve Edebiyat Meseleleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. III/10: 252-258.
- ERDAĞI, Binnur (2001). "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı". *Türkbilig*. 2: 46-54.
- ERDAĞI DOĞUER, Binnur (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârî -Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- HARPUR, Şebnem (2011). "Yeni İlaç Geliştirme Çalışmalarında Tıbbi Bitkiler". *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu* (5-6 Haziran 2010). Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını: 45-50.
- Kamus-ı Türkî*. (2010). (hzl. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAPLAN, Melike (2010). "Sağlık ve Kültür'ün Buluştuğu Alan: Tıbbi Antropoloji". *CIU Folklor/Edebiyat*. XVI/64: 225-235.
- OKUTAN, M. Yahya vd. (2004). *Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını.
- ÖNLER, Zafer (1986). "Hacı Paşa'nın Müntehâb-ı Şifâ Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine". *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 403-405.
- ÖNLER, Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehâb-ı Şifâ I Giriş-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNLER, Zafer (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifâ II Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- ÖZALTAY, Bülent - Abdullah KÖŞE (2006). *Terceme-i Cedîde fi'l-Havâssil-Müfredede-Metin-Bitkiler-Sözlük-Sadeleştirilmiş Metin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını.
- ÖZÇELİK, Saadettin (2005). *Ali Haydar Bayat, Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî Kitâbü'l-Müntehab f't-Tıbb (İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını.
- ÖZMEN, Mehmet (2010). "Bitki Adları Sözlüğü ve Bitki Adlarının Derlenmesiyle İlgili Sorunlar Üzerine". *Türk Dili Üzerine Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları: 503-509.
- Şemseddin Sami (2009). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- PİLAV, Salim (2008). "Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi". *Kastamonu Eğitim Dergisi*. XVI/1: 267-276.
- TOKAÇ, Mahmut (2013). "Geleneksel Tıbbı Akademik Yaklaşım: GETTAM". *Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp*: 82-85.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UÇAR, İlhan (2008). *Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UNAT, E. Kadri vd. (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YAVUZ, Serdar (2013). *Cerrâh-nâme İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Kesit Yayınları.